

Opponensi vélemény
Rebrus Péter: *A fonológiai mintázatok paradigmatis alapjai*
című akadémiai doktori értekezéséről

Előrebocsátva, hogy Rebrus Péter (a továbbiakban: a szerző) akadémiai doktori értekezését komoly teljesítménynek tartom, és eredményeit nagyra értékelem, opponensi véleményemben elsősorban kritikai megjegyzéseimet fejtem ki, mégpedig (nem lévén fonológus) a kifejezetten fonológiai tartalmú részletek helyett elsősorban az általános elméleti-módszertani felvetésekre és néhány ezekkel összefüggő terminológiai kérdésre koncentrálna.

Általános kérdések

Módszertan:

Bár a Bevezetésben a szerző felsorolja azokat a forrásokat, ahonnan az adatai származnak, arról nem kapunk képet, hogy melyik forrásból mekkora adatmennyiséggel dolgozott, illetve ezeket az adatokat hogyan dolgozta fel.

Elméleti keret:

A szerzőnek az értekezésben használt megközelítésmódja nem egyetlen elméleti kerethez kötődik. Az alkalmazott megközelítésmódot a szerző – az atomisztikus és holisztikus felfogású nyelvelméleteket szembeállítva egymással – a holisztikus felfogású elmélettípushoz köthető elvek mentén határozza meg.

A Bevezetésben lefektetett holisztikus elvek:

- az egésszegesség;
- a paradigma-alapúság;
- az analógia fontos szerepe;
- a nem pontos szegmentálhatóság;
- a mögöttes alakok mellőzése;
- szabályok helyett (esetleg átfedő) mintázatok.

Ezekkel az (általam is elfogadott) elvekkkel összhangban fejti ki elgondolásait a szerző a magyarra jellemző morfofonológiai mintázatokkal kapcsolatban, a Bevezetésben és az Összefoglaláson kívül hat koherensen egymásra épülő fejezetben, részben az igei, részben a névszói paradigmák kapcsán, vizsgálva a mintázatba illeszkedés, a variáció és a defektivitás jelenségeit. A szerző – érvelését alátámasztandó – gazdag szakirodalmat használ fel, beleértve azokat a publikációkat is, amelyek a korábbi kutatásai során elért saját eredményeit is tartalmazzák.

A Bevezetésben a szerző a felhasznált háttérelméletek, illetve az alapvető szakirodalmak között nem említi az optimalitáselméletet, pedig magának az értekezésnek a szövegében több helyen is utal olyan általa is elfogadott elvekre, vagy alkalmaz olyan megoldásokat, amelyek az optimalitáselmélet felfogásából adódnak vagy azzal függenek össze, és a megfelelő helyeken hivatkozik is az optimalitáselméleti szakirodalomra. Talán azért nem említi ezt az elméletet a

felhasznált háttérelméletek között, mivel ennek elvei nem illeszkednek kellőképpen a holisztikus megközelítésmódhoz. (?)

Mintázatok:

A szerző a fentebb felsorolt holisztikus elvek egyikének (a mögöttes alakok mellőzésének) megfelelően közvetlenül adottként elemzi a jelenségeket, nem keres mögöttes struktúrákat, csak az adatokból kirajzolódó mintázatokat. Ehhez képest redundánsnak, feleslegesnek tekinthető, hogy helyenként **felszíni** alakokról beszél (pl. „**felszíni** toldalékolt alakok”, 81. o., saját kiemelés).

Miközben a szerző célkitűzései között az szerepel, hogy az egészséges szemlélettel összefüggésben, ennek következményeként teljes szóalakokat fog vizsgálni (19. o.), az egészségeséget általában véve mégsem a szóalakok egészére, hanem leszűkítve, a tő és a toldalék morfémahatárának közelében szereplő szekvenciák CV-szerkezeteire értelmezi, és ezekre állapít meg mintázattípusokat. Makroszintű mintázatoknak pedig azokat a mintázatokat tekinti, amelyek ezeknek a mintázattípusoknak az egymáshoz, illetve a paradigmához való viszonyát ragadják meg. (A morféma-, illetve morfhatarok felvétele, ahogyan az a szövegben is ki van emelve, pusztán technikai eljárás, hiszen a szerző – az általa használt elvi megfontolások alapján – a pontos szegmentálás lehetőségét elveti.)

Analógia:

A szerző (saját megfogalmazásában) az analógiát nem vizsgálja kimerítően: az analógia érvényesülésére elsősorban mikroszintűként, a kivételes jelenségek motivációjaként, illetve magyarázataként hivatkozik, noha az analógia nem csak a mikroszintű jelenségek, illetve a kivételek megragadására használható fel, hanem lehet a leírás átfogó (magyarázó)elvé, illetve eljárása is (vö. pl. Palágyi 2022a, 2022b, Kalivoda–Palágyi megj. alatt). Talán ebben a tekintetben nincs nagy véleménykülönbség köztünk a szerzővel, mivel nála is (több helyen is) megjelenik ez a gondolat. Többek között ezt írja:

„Ahol analógiás kapcsolatot (vagy annak hiányát) feltételezünk, azt a mintázatnak valamilyen fennálló különös jellegzetessége miatt tesszük (pl. ilyen a rendszeres ingadozás, a lexikális variáció vagy a paradigmatis hiány). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az analógiás kapcsolatok nem terjednek ki a „szabályos”, „általános” mintázatokra: feltételezzük, hogy ezekben az esetekben a szóalakok közötti analógiás kapcsolatok erőssége és stabilitása olyan nagy, hogy más analógiás kapcsolatok hatása ehhez képest elenyésző” (19. o.)

Az összefoglalásként megfogalmazott tézisek 8. pontjában pedig ez szerepel:

„Általában nem lehetséges egy komplex graduális mintázatot mutató nyelvi jelenséget kisszámú általánosítás (elv, paraméter) segítségével magyarázni [...] Ehelyett a mintázatok mögött álló magyarázó elv a teljes felszíni szóalakok között fennálló relációk számbavétele megkerülhetetlen... Ilyenek: a különböző formai és funkcionális jellemzők által definiált analógiás kapcsolatok (morféma-uniformitás) és ritkábban a kontraszt-fenntartás (homonímia-kerülés)” (211. o.)

A fonológia, ill. morfológiai magyarázaton túl:

Egyetértek azzal, hogy bizonyos esetekben a magyarázat nem feltétlenül fonológiai vagy morfológiai jellegű. A szerző megállapítja például, hogy az ún. gyenge régiókban a variációs jelenségek potenciális bizonytalansága, tendenciaszerűsége jellemző, és ezekben a régiókban

„fonológiai és morfológiai tényezők mellett a szemantikai, használati és szociolingvisztikai megfontolások is relevánsak lehetnek” (210. o.)

Terminológiai kérdések

Prozodikus szerkezet, javító stratégia, minimalitási/lokalitási elv:

Számomra zavaró, hogy a szerző – miközben „hagyományosan szótagszerkezetinek nevezett” jelenségekről beszél (7. és 18. o.), de a szótagszerkezet fogalmát, ill. terminusát nem használja – a magánhangzók és mássalhangzók sorrendjét és eloszlását *prozodikus szerkezetnek* nevezi (18. o.). Nem látom ennek indokoltságát, és a szerző sem ad erre magyarázatot. Ez a terminushasználat talán az optimalitáselmélet prozodikus morfológiájának általános illesztési szabályával függhet össze, amelyben a morfológiailag összetett alakokban a grammatikai kategóriák (pl. a tő és az affixum) illesztése a szó(alak) prozódiai kategóriáihoz, adott esetben a szó(alak) szótagszerkezetéhez képest van meghatározva. (?) A szintén a szerző által megadott *CV-szerkezet/minta* terminus (9. láb., 18. o.) az alkalmazott elméleti megközelítésben szerintem alkalmasabb lenne ezeknek a jelenségeknek a megragadására.

A 4.2.3.-ban, ill. 4.2.4.-ben említett *javító stratégia* terminus is az optimalitáselméletből származik, ahogyan ennek *minimalitási/lokalitási elve* is. Úgy vélem, hogy ez utóbbi elv nem illeszkedik megfelelően sem az egészlegesség, sem az analógiás hatások érvényesülésének elvéhez.

Jelöltség és jelöletlenség:

A szerző nem definiálja a *jelöletlenség* és *jelöltség* fogalmát, ill. terminusát, és az értekezés különböző helyein többféleképpen is használja ezeket a terminusokat, például:

„Általában minél jelöletlenebb a létrejövő mássalhangzó-kapcsolat, annál inkább lehetségesek ezek az alakok.” (65. o.)

„Azt, hogy mi az alapalak, az dönti el, hogy mi a legjelöletlenebb alak (ez gyakran morfológiailag is jelöletlen, de általában a leggyakoribb alak).” (92. o.)

„Látjuk tehát, hogy két különböző inflexiós alrendszerben a morfológiailag jelölt alparadigmákban a jelöletlenekhez képest a diverzitás kisebb, és az analitikusság nagyobb.” (223-224. o.)

A fenti részletekből nyilvánvalónak tűnik, hogy a mássalhangzó-kapcsolat vagy az alparadigmák jelöltsége vagy jelöletlensége nem azonosan van értelmezve az alapalak jelöletlenségével. Az alapalakkal kapcsolatban azt, hogy a legjelöletlenebb alak gyakran morfológiailag is jelöletlen, hogyan kell érteni (mire vonatkozik a jelöletlenség az egyik, ill. a másik esetben)? Mivel a jelöltségnek és jelöletlenségnek (szemantikai és morfológiai értelemben is) különböző értelmezései lehetségesek, szükséges lett volna a jelöltség–

jelöltség definícióját a különböző esetekben pontosabban megadni, és egyben elhatárolódni más értelmezésektől.

Változás és váltakozás:

Az értekezésben bizonyos helyeken úgy tűnik, mintha a szerző a **változás** és a **váltakozás** terminust ugyanarra a jelenségre, a váltakozás megragadására használná. Néhány példa:

„A hangzó tulajdonságok közül a hangok nagyobb típusait – elsősorban a magánhangzókat és mássalhangzókat – érintő **változásokat** vesszük sorra [...] **Az ilyen** – hagyományosan szótagszerkezetinek nevezett – **váltakozások** közül a legfontosabb ... (7. o., saját kiemelés)

„Emellett részletesen tárgyaljuk a töben megfigyelhető szótagszerkezeti **változásokat**. **Az ilyen tőváltakozások...**” (u.o., saját kiemelés)

„Ezek az esetek azonban nagyban különböznek a szóban forgó C~V **tőváltakozástól**, mert az összes többi kötőhangzós toldaléknál általában nem a C-végű tő szerepel (pl. *lassú-ak, lassú-t, savanyú-ak, savanyú-t, feketé-k, feketé-t*), ahogyan a tanulmányban eddig említett esetekben. Ezenkívül egyes lexémák esetén **a fenti tőváltakozások** egy része is hasonló limitációt mutat (pl. *szav-ak, de szó-t, szó-n; lev-ek, de lé-n*).” (33. o., saját kiemelés)

A két fogalmat, illetve terminust véleményem szerint külön kellene tartani, mivel nem azonos jelenségekre vonatkoznak. A változás terminus használata olyan változási folyamatok megragadására alkalmas, mint amilyeneket az 5.5. Nyelvi változások paradigmatisz szempontról című alfejezetben tárgyal a szerző, a variáció megragadására azonban ez a terminus nem alkalmas, arra a váltakozás terminus a megfelelő.

Összefoglalás, tézisek

A szerzőnek az értekezésben tárgyalt morfofonológiai témákban – az igei és névszói paradigmák kapcsán a mintázatba illeszkedés, a variáció és a defektivitás jelenségeinek vizsgálatában elért – eredményei illeszkednek eddigi tudományos munkásságához. A szerző ezeket az eredményeket a disszertáció összefoglalásában, a Tézisek c. részben rögzítette. Ezek lényege tömörítve:

- a mintázatok graduálisak;
- a gradualitás instabil egyensúlyi helyzete a teljes szóalakok közötti hasonlósági és gyakorisági viszonyok, azaz az analógiás vonzás (paradigmatikus uniformitás) alapján határozható meg;
- a variáció több, egymásnak ellentmondó, nagyjából azonos erősségű analógiás vonzás eredményeként definiálható;
- a defektivitás úgy határozható meg, mint a paradigma hiányos lefedése a mintázat által;
- a paradigmatisz minták önazonosak;
- a mintázatok összetettek;
- a mintázatok különböző általánosságú/komplexitási szinten ragadhatók meg;

- a mintázatok mögött álló magyarázó elvek a teljes szóalakok között fennálló relációk, főként az analógiás kapcsolatok alapján határozhatók meg;
- a toldalékokat az analitikus–szintetikus binaritás helyett több, skálázható graduális mintázat jellemzi.

A Tézisekben felsorolt eredményeket elfogadom.

Kisebb megjegyzések

Rövidítések:

Ami a rövidítéseket illeti, van egy hasznos, bár rövid áttekintés az értekezésben használt rövidítésekről a dolgozat elején (1.2. Terminológia és jelölések címmel), de a részletes, áttekintő rövidítésjegyzék a szokásoknak megfelelően az értekezés végén, a mellékletben található. Véleményem szerint hasznosabb lenne ezt a rövidítésjegyzéket a dolgozat elején közölni, mert ez nagyban megkönnyítené az olvasást. A rövidítési konvenciók számomra ugyanis nem mindig tűnnek logikusnak.

Zavaró a kettős jelölés, amikor is ugyanaz a nyelvtani kategória egyszer több-betűs rövidítést, majd máskor, az elemzett igealakokban (egyszerűsített glosszázásként) egybetűs rövidítést kap – különösen akkor, ha a két kezdőbetű nem egyezik meg. Legalább a kezdőbetűk azonosak például az indicativus (INDV és I), a nem-definitív (NDF és N), a definitív (DEF és D), a többes szám (a névszók esetében mindig PL, az igealakokban egyszerűsítve P) esetében. Ugyanakkor a kezdőbetűk eltérőek például a múlt idő (PRT mint praeteritum és T, utóbbi a *-(t)t* toldalék alapján) vagy a subjunctivus (SBJV és K mint kötőmód) esetében.

Nincs megindokolva, hogy a nagy lexikai/grammatikai osztályok (ige, főnév, melléknév, határozószó) képzői (VRBZ, NOMZ, ADJZ, ADVZ) miért vannak Z-vel jelölve. Talán a verbaliZáció, nominaliZáció stb. terminus z-je miatt?

A határozói igenév a rövidítésjegyzékben (participiumként) ADV.PCP-ként szerepel, de az *iszik* határozói igenevének kódolása a 115. oldalon így történik: ISZIK + ADV.PRC. A PRC csak leütési hiba, vagy jelentősége van a másféle kódolásnak?

Egyebek:

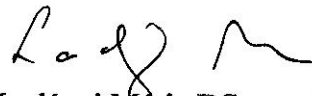
Az értekezést általában a világos és logikus gondolatmenet, illetve a pontos megfogalmazás jellemzi. Ugyanakkor a szerző részéről a többször is visszatérő **jelen tanulmány** önreferencia nem szerencsés, mert nem mindig világos, hogy a teljes értekezésre vagy annak az éppen aktuális fejezetre utal.

Apróság, de megemlítem azt is, hogy magyar nyelvű értekezésben merőben szokatlan az alaki ingadozást **hezitációnak**, illetve **vacillációnak** nevezni.

Összefoglaló értékelés

Rebrus Péternek „az MTA doktora” cím megszerzésére benyújtott értekezése megfelel a jelöltek munkáival szemben támasztott tudományos követelményeknek, így ennek a ténynek, valamint a tézisekben összefoglalt és általam is elfogadott eredmények alapján javaslom a jelölt nyilvános védésre bocsátását.

Budapest, 2024. október 17.

Ladányi Mária DSc, prof. emeritus

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék

Hivatkozott irodalom

Kalivoda Ágnes – Palágyi László megj. alatt. Szimultán igekötőzés és igeképzés – konstrukcióegyesítés a magyarban. In: Kugler Nóra, Modrián-Horváth Bernadett és Simon Gábor (szerk.): *Korpusznyelvészeti módszerek a kognitív nyelvészeti kutatásban*. DiAGram Könyvek 10. Budapest: ELTE BTK

Palágyi László 2022a. *Morfológia az egésztől a részekig: A magyar főnév esete*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

Palágyi László 2022b. A metafora, az analógia és a szemantikai megfelelések szerepe a *le* igekötős konstrukciók jelentésében. In: Tátrai, Szilárd; Tolcsvai, Nagy Gábor (szerk.): *A magyar mondat és kontextuális környezete*. DiAGram Könyvek 6. Budapest: ELTE BTK – ELTE Eötvös Kiadó